

*Әкімханов Асқар Нұр-Мұбарак университеті
исламтану факультетінің аға оқытушысы,
исламтану ғылымдарының PhD докторы*

Әбу Мансур әл-Матуридидің таным теориясы/(назарият әл-ма`риффа)

Аннотация: Мақалада имам Әбу Мансур әл-Матуридидің «таным» теориясы баяндалады. Имам Матуриди өз ілімін «таным» теориясына негіздеген ең алғашқы кәләм ғалымы болып табылады. Ол ханафи мазхабының негізін қалаушы имам Ағзам Әбу Ханифаның сенім (ақида) мәселелеріне қатысты концепциялары мен ғылыми тұжырымдарын эпистемологиялық тұрғыдан негіздеп, оның ілімін одан әрі жүйелі түрде дамытқан ханафи мазхабының маңдайалды ғалымы. Бізге жеткен классикалық діни еңбектер арасында кіріспесінде «таным» мәселесі тілге тиек етіліп, танымның субъектілері мен объектілеріне толыққанды сипаттама беріліп, талдау жасалған ең көне теологиялық трактат – Матуридидің «Китәб әт-таухид» атты еңбегі деуге толық негіз бар. Матуриди «таным» мен дәйекті дәлелге негізделген діни сана қалыптастыруды мақсат тұтқандықтан «таным» мәселесіне ерекше көңіл бөлген. Өйткені оның пайымдауынша, нағыз берік дін – соқыр сенім мен құр еліктеушілікке емес, білім мен дәйекті дәлелге сүйенген дін.

Түйін сөздер: «Таным» теориясы/эпистемология/(назарият әл-ма`риффа), кәләм ілімі, Матуриди ілімі, «таным» қайнаркөздері, сезім мүшелері/(`иан/хауасс), «ақыл»/(назар/истидләл), «хабар», «мутауатир хабар», «ахад хабар».

Исламдағы танымның орны

«Ғылым», «білім», және «таным» сынды асқақ ұғымдардың ислам дініндегі алар орны ерекше екені белгілі. Ислам дінінің ең басты қайнаркөзі Құранда ғылым-білімге қатысты сөздер мен аяттар өте көп кездеседі. Әрине, бұл кездейсоқтық емес. Құранның ең алғашқы әрі негізгі тәпсірі саналатын Пайғамбар сүннетінен де аталмыш ұғымдардың ерекше мәнге ие екенін көреміз. Сондай-ақ өткен тарихымызға зер салсақ, ислам дінінің және мәдениетінің өзіндік сипатта қалыптасып, одан әрі шарықтап дамуына ерекше ықпал еткен ең басты құндылықтардың бірі ғылым-білім болғанына анық көз жеткіземіз. Сондықтан да адамзат тарихынан ойып тұрып орын алған ислам өркениеті мен мәдениетінің ең басты қозғаушы күші ғылым-білім еді десек артық айтқан болмаймыз. Өйткені ислам дініндегі «сенім», «таухид», «амал» және «ғибадат» сынды ең негізгі ұғымдардың түп негізінде «ғылым-білім» және «таным» жатады.

Міне сол себепті, көптеген мұсылман ойшылдары дінді «таным» және «мойынсұнушылық» (та`ат) деп есептеп, алғашқысын негізгі, кейінгісін

тармақ мәселе ретінде қарастырған. Яғни, танымға қатысты мәселелерді діннің негізі (усул), ал мойынсұнушылыққа қатысты мәселелерді діннің тармағы (фуру') ретінде қабылдаған. Әсілі, діннің негізі (усул) дегенде, исламдағы сенім негіздері ойға оралары сөзсіз. Олай болса, діннің негізі (усул) – «ақыл» және таныммен тығыз байланысты болып, «кәләм» ілімінің және дін философиясының басты тақырыбы саналады. Ал діндегі тармақ мәселелерге (фуру') келсек, олар «амал» және «ижтихад»¹ мәселесіне қатысты болып, ислам құқығының аясына кіреді.²

«Таным» сөзінің тілдік мағынасы дүниені, өмірді танып-білу қабілеттілігі дегенді білдіреді.³ Ал «таным» сөзінің діндегі терминдік мағынасына келсек, ол адам баласының өзін, болмысты, өмірді және сол арқылы Жаратушыны танып-білуі дегенді білдіреді. Міне сондықтан да, «таным» сөзі мен «ілім», «білім» және «ғылым» сөздері арасында тығыз байланыс бар.

Матуриди іліміндегі танымның орны

Матуридидің ең негізгі «Китәб ат-таухид» және «Китәб әт-тәуиләт» атты еңбектеріндегі танымға қатысты ой-тұжырымдарына зер салсақ, оның пікірінше таным ең алдымен «қадим»⁴ және «хадис»⁵ болып екіге бөлінеді. Яғни, «қадим» таным дегенде Аллаға, ал «хадис» таным дегенде, тіршілік иелеріне тән таным меңзеледі.⁶ Матуридидің таным жүйесінде «хадис» таным «қадим» танымға, яғни Алланың шексіз іліміне сүйенеді. Әсілі, «хадис» таным жан-жануарларға және адамзатқа тән таным болып екіге бөлінеді. Жан-жануарларға тән таным негізінен сезім мүшелеріне және ішкі түйсікке сүйенетіндіктен, сезім мүшелеріне сүйенетіні «міндетті» таным, ал ішкі түйсікке сүйенетіні «табиғи» таным деп аталады. Адам танымы да «міндетті» және «кәсби»⁷ болып екіге бөлінеді. Біріншісі, адамның тумысынан болатын таным, ал екіншісі адамның тумысынан болмайтын, өз ерік-жігері және қалауымен қол жеткізетін танымы. «Кәсби» таным да, «тарихи» және «истидләли»⁸ болып екіге бөлінеді. Яғни, таным субъектілерінің бірі «хабарға» негізделген таным «тарихи», ал ақыл-ойға негізделген таным «истидләли» деп аталады.

Матуридидің пікірі бойынша, дінді үйрену әрі дұрыс түсіну үшін құр болжалға негізделген немесе біреуге еліктеу (тақлид) арқылы алынған жалаң білімге сүйенбей, бұлтартпас нақли және ақли дәлелдерге негізделген дұрыс ілімге және сенімді малұматтарға қол жеткізу шарт.⁹ Ендеше Матуриди ілімінің және оның діни дүниетанымының ең басты принципі – дінді дәйекті дәлел негізінде тану және ұстану, яғни дінді еліктеу (тақлид) жолымен емес,

¹ «Ижтихад» Құран мен сүннетті басшылыққа ала отырып, белгілі бір мәселеге қатысты шариғи үкім шығару.

² Өзжан, 23-24 бб.

³ Қазақ әдеби тілінің сөздігі, XIII, 693 б.

⁴ Кейіннен пайда болмаған, әуел бастан бар болған таным

⁵ Белгілі бір күштің ықпалымен кейіннен пайда болған таным

⁶ Матуриди, Тәуилат әһл әс-сунна, II 434,435,436 бб.

⁷ Тумысынан болмаған, ерік-жігер және қалау арқылы қол жеткізілетін таным

⁸ Ақылға жүгініп, ой жүгірту арқылы қол жеткізілетін таным

⁹ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 3-4 бб.

саналы түрде ұстанып, «тахқиқи» иманға жету болып табылады. Міне сондықтан да, Матуриди ілімінде таным мәселесінің алар орны алабөтен.

Әсілі имам Матуриди дін ғалымы болса да, тек діни таныммен ғана шектелмей жалпы танымға да ерекше мән берген ғұлама. Ол еңбектерінде діни танымды жалпы танымнан бөліп-жармай екеуін бір бүтіннің екі бөлшегі ретінде бірге қарастырған. Мысалға, ол өзінің «Китәб әт-таухид» атты негізгі еңбегінің кіріспесінде дінді дәйекті дәлелдерге, яғни иләһи хабарға/діни мәтінге (сәм') және ақылға жүгіне отырып меңгеру керектігі мәселесіне баса назар аударған.¹⁰ Сол себепті ол еңбегінде кәләми мәселелерді қозғамас бұрын, алдымен жалпы танымға тоқталып, танымның қайнаркөздерін, яғни адам баласын дінді дұрыс пайымдап, меңгеруге және ақиқатқа жеткізетін жолдарды/құралдарды, сондай-ақ жаратылыстың ақиқат екені және сол ақиқатқа нұрлы ақыл арқылы да көз жеткізу мүмкін екенін тілге тиек еткен.¹¹

Матуриди танымның қайнаркөздерін түсіндіру барысында «жәдәл»¹² әдісіне жүгініп, аталмыш қайнаркөздерді түгелдей немесе бір бөлігін жоққа шығарушы софистердің пікірлерін терістейді. Ол бірінші кезекте «сезімдерді» (іан) таным қайнаркөзі ретінде мойындамайтындарды сынға алады. Содан кейін «сезімдерді» мойындап, «хабарды» мойындамайтындарға жауап қайтарып, соңында «сезімдер» мен «хабарды» мойындаса да, «ақылды» (назар/истидләл) таным қайнаркөзі ретінде мойындамайтындарға дәйекті де, тұшымды жауап қайтарады.¹³ Өйткені ғайып әлемін және Алланы танып-білудің уахидан бөлек бірден-бір жолы сезім мүшелері мен ақылдың объектісі болған жаратылысқа және жалпы болмысқа зер салу және ондағы нәрселердің ақиқатын пайымдау екені анық. Яғни, жаратылыс – ғайыпты танып-білудің бір жолы және оның хақ екендігінің айдан анық дәлелі.¹⁴

Ал керісінше, жалпы болмыстың және ондағы нәрселердің ақиқаты мен ақиқаттығы дәйекті дәлелдермен анықталмай, құр қиял ретінде қабылданған жағдайда, дін институтының сүйенетін негізі болмайды. Міне сол себепті, имам Матуриди және одан кейінгі «матуриди» һәм «әшғари» мазхабының маңдайалды өкілдері өз еңбектерін болмыстың әрі ондағы барлық нәрсенің ақиқат екенін дәлелдейтін таным теориясымен сондай-ақ, софистер секілді күмәншіл топтардың пікірлерін ақылға негізделген бұлтартпас дәлелдермен теріске шығарумен бастаған.¹⁵

Әсілі, таным теориясының немесе эпистемологияның негізі ежелгі Грек философтары және діни мәтіндерді талдап, түсінуде бәрінен бұрын ақылды басшылыққа алатын мұғтазилиттер тарапынан қаланғаны белгілі. Осыған орай, мұсылмандар арасынан ең алғаш таным теориясын және танымның қайнаркөздерін талдап қараған және ақыл мен нақылдың арақатынасын пайымдауға тырысқан мұғтазилиттер деуге толық негіз бар.

¹⁰ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 3-7 бб.

¹¹ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 11-17 бб.

¹² «Жәдәл» сөзі араб тілінде пікір немесе сөз таластыру деген мағынаға саяды. Ал кәләм іліміндегі «жәдәл» әдісі – қарсыластың пікірін дәйекті дәлелдермен теріске шығару дегенді білдіреді.

¹³ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 18-21 бб.

¹⁴ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 47-49 бб.

¹⁵ Өзжан, 25-26 бб.

Мұғтазилиттердің пайымдауынша, танымның ең негізгі қайнаркөзі ақыл болып табылады. Яғни, ақылмен Алланы, болмысты тануға және жақсылық пен жамандық атаулының ара-жігін ажыратуға болады. Олардың пікірінше, адамдар пайғамбар жіберілмеген күннің өзінде де ақылға жүгіну арқылы аталмыш ақиқаттарды танып-білуге міндетті, ал ақылын қолданбаған адам жауапқа тартылады. Міне, осыған қарап, олардың қаншалықты рационалист болғанын көруге болады. Дегенмен, алғашқы мұғтазилиттердің таным мәселесіне қатысты ой-тұжырымдары мен діни мәтіндерді талдауда қолданған ғылыми әдістерін баяндайтын мұғтазилиттік көне еңбектер мен трактаттар бізге жетпеген. Сондықтан да имам Матуридиді өз ілімін таным теориясына негіздеген ең алғашқы кәләм ғалымы деуге болады. Ол Әбу Ханифаның сенім (ақида) мәселелеріне қатысты концепциялары мен ғылыми тұжырымдарын эпистемологияға негіздей отырып, одан әрі ғылыми сипатта жүйелі түрде дамытып, дәйекті дәлелдермен қуаттаған ғалым. Осыған орай бізге жеткен классикалық діни еңбектер арасында кіріспесінде таным теориясы тілге тиек етілген ең көне кітап – Матуридидің «Китәб ат-таухид» атты еңбегі деуге толық негіз бар. Осыған байланысты, J. Schacht өзінің еңбегінде былай деп жазған: «Матуриди Китәб ат-таухид атты еңбегін таным теориясымен бастайды. Оның бұл еңбегі аталмыш мәселені баяндаумен басталатын кәләм ілімі бойынша жазылған ең көне еңбек болып табылады».¹⁶

Аталмыш еңбектің алғашқы бес бетінде «діни танымның жолдары», ал келесі он бетінде «жалпы танымның жолдары» (әсбәб әл-ма`рифә) баяндалған. Сондай-ақ еңбекте таным мәселесіне тікелей қатысы бар тақырыптар, мысалға, «болмыстың жоқтан жаратылуы және оның Жаратушысының бар екендігі», «Жаратушының жалғыздығы мәселесі», «болмыстың ғайыпқа дәлел болуы», «ақылға салып, ой жүгірту жолымен мағлұмат алу мәселесін дәйектеу», «күмәншіл софистердің пікірлері және оларды дәйекті дәлелдермен теріске шығару» және «пайғамбарлық институтының ақиқаттығын һәм оған деген мұқтаждық мәселесін дәлелдеу» сынды тақырыптар және әр түрлі тақырыптардың ішінде кездесетін жалпы танымға қатысты маңызды мәліметтер мен дәлелдер баршылық.¹⁷

Ислам тарихында Матуридиден бұрын бірде-бір дін ғалымы таным теориясын өз алдына бөлек тақырып ретінде қолға алмаған. Мысалға, әшғарилік кәләм мектебінің негізін қалған имам Әшғаридің (қ.ж.324/935) бізге жеткен «Китәб әл-лума`» және «әл-Ибәнә» атты еңбектерінде таным мәселесіне қатысты арнайы бөлім жоқ. Ал Матуридиден кейінгі ғалымдарға келсек, олардың басым көпшілігінің өз еңбектерінің кіріспесінде таным теориясы жайлы жазғанын көреміз. Бұл олардың Матуридиден үлгі алғандығының айғағы. Мысалға айтсақ, Матуридидің шәкіртінің шәкірті Әбу Сәләмә «ақида» ілімі бойынша жазған «Жумәл усули-д-дин» атты еңбегінің кіріспесінде дінді дұрыс меңгеріп, терең түсіну үшін ең алдымен жақсы білім алу керек екенін айта келе, адам баласының ең басты парызының білім алып,

¹⁶ J. Schacht, 41 б.

¹⁷ Қар. Матуриди, «Китәб әт-таухид», 3-5, 5-7, 11-21, 25-36, 37-42, 47-50, 51-56, 207-210, 234-238 т.б. 66.

ілім үйрену екеніне баса назар аударған.¹⁸ Матуриди мектебінің белді өкілі Әбу Му'ин Мәймун ән-Нәсәфи (қ.ж.508/1114) де өзінің кәләм іліміне қатысты «Табсират әл-әдиллә» атты еңбегінің басында жалпы ғылым және оның анықтамасы жайлы сөз қозғап, аталмыш мәселе бойынша бірқатар ғалымдар мен діни-пәлсапалық топтардың пікірлерін келтіргеннен кейін, бірден таным теориясына көшіп, адам баласы ғылым-білімге және сол арқылы ақиқатқа қандай жолдармен жететіні жайлы жазған.¹⁹ Әбу әл-Йуср әл-Паздауи де «Усул әд-дин» атты еңбегін таным теориясын баяндаумен бастайды.²⁰ Сондай-ақ Нур әд-Дин әс-Сабуни де «әл-Бидайа» атты еңбегін білім алу жолдарын, яғни, таным қайнаркөздерін түсіндірумен бастаған.²¹

Тіпті, Матуридидің ізбасарларын былай қойғанда, Фахр әд-Дин ар-Рази, Адуд әд-Дин әл-Ижи және Абд әл-Қааһир әл-Бағдади сынды әшғари мектебінің белді өкілдері де таным мәселесіне ерекше көңіл бөліп, алғашқысы «Мухассал», екіншісі «Мауақиф», кейінгісі «Китәб усул әд-дин» атты еңбектерінде таным мәселесін қозғаған.²² Міне, осыған қарап, аталмыш ғалымдар өздерінің ғылыми тұжырымдарын эпистемалогиялық тұрғыдан негіздеу мәселесінде Матуриди және оның ізбасарларынан әсерленген деуге толық негіз бар.

Матуриди іліміндегі танымның қайнар көздері

Имам Матуриди «Китәб әт-Таухид» атты еңбегінде таным теориясына тоқталғанда алдымен таным қайнаркөздерін жеке-жеке талдап, түсіндірген. Оның пікірінше адам танымының қайнаркөздері мыналар:

1. «Сезімдер» (‘ийан/хауасс);
2. «Хабарлар» (ахбар);
3. «Ақыл» немесе «ой жүгірту» (назар/истидләл).²³

Адам баласы бір нәрсені танып-білу үшін міндетті түрде аталмыш қайнаркөздерге жүгінеді.

Матуридидің пікірінше, аталмыш қайнаркөздердің әрқайсысының өзіне тән таным алаңы немесе таным объектісі бар. Бұл олардың біреуі берген мәліметті екіншісі бере алмайды және бір-бірінің міндетін атқарып, бірінің орнын бірі толық баса алмайды деген сөз.²⁴ Мысалға, біз физикалық әлемді танып-білу үшін сезім мүшелеріне мұқтажбыз. Ал жаратылыстың мәні мен «ғайып» әлеміне қатысты мәселелерді білу үшін пайғамбарлар арқылы жететін иләһи хабарға зәруміз. Сондай-ақ болмыстағы нәрселердің ақиқатын біліп, мәнін түйсіну, өз болмысымызды түйсіну үшін, һәм де иләһи «хабарды» дұрыс пайымдап, дұрыс талдай білу үшін ақылға жүгінуімізге тура келеді.

---

¹⁸ Ак, 50 б.

¹⁹ ән-Нәсәфи, 141-150 бб.

²⁰ әл-Паздауи, 17-23 бб.

²¹ әс-Сабуни, 29-33 бб.

²² Өзжан, 30 б.

²³ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 11-17 бб.

²⁴ Хулейф Ф. Китәб әт-таухид кіріспесі, 29 б.

Матуриди таным субъектілерін таным объектілеріне қарай бір-бірінен бөліп қарастырса да, олардың арасында тығыз байланыс бар екенін де жоққа шығармайды. Өйткені кейде кейбір нәрселерді танып-білуде екі немесе үш бірдей таным қайнаркөзіне жүгіну керек болады. Осыған орай, Матуриди кейбір мәселелерде хабарды (яғни діни мәтінді) ғана негізге алса, кей мәселеде ақылды ғана негізге алады, енді бір мәселеде хабармен қатар, ақылды да негізге алады. Кейде тіпті, таным қайнаркөздерінің үшеуін бірдей негізге алады. Бұл әрине, таным объектісінің ерекшелігіне байланысты болмақ.²⁵

Негізі, біз таным қайнаркөздерінің ішіндегі сезім мүшелері және ақыл арқылы ешқандай ара себепке немесе дәнекерге жүгінбестен қажетті мәліметке тікелей қол жеткізе аламыз, ал «хабар» болса, оның жөні бөлек, бізге бұл жолмен жететін қандай да бір мәлімет тек ара себепкер яғни, «хабаршы» арқылы жетеді. Сондықтан да бұл жолмен жететін мәліметтің сенімді болуы немесе болмауы хабаршының сенімді болып-болмауына тікелей байланысты.

Таным субъектілерінен әсіресе, «хабар» мен сезім мүшелерінің арасында тығыз байланыс бар екені анық. Яғни, адам баласы «хабар» жолымен мәлімет алу үшін сезім мүшелеріне жүгінеді.²⁶ Ендеше Матуридидің «хабарды» сезім мүшелерінен бөлек қарастырып, таным қайнаркөздерінің бірі ретінде қабылдауының басты себебі, «иләһи хабарды», яғни уахи мен пайғамбар «хабарын» өз алдына бөлек таным қайнаркөзі ретінде қабылдауды мақсат етуі деп түсіну керек. Өйткені мұсылман ғалымдар пайғамбардан «мутауатир» жолмен жеткен «уахи» мен пайғамбар «хабарын» ең сенімді мағлұмат ретінде қабылдайды. Матуридидің еңбегінде де «мутауатир хабар» пайғамбардан жеткен сенімді мағлұмат болып табылады.

Матуриди «хабарды» «жалпы хабар» және «пайғамбар хабары» (хабару-р-расул) деп екіге бөліп қарастырған. Яғни, таным қайнаркөздерінің бірі ретінде қабылданған «хабар» – пайғамбарлар арқылы жеткен хабар және өзге адамдардан жететін хабар болып екіге бөлінеді.²⁷

Енді жоғарыда тілге тиек етілген таным қайнаркөздеріне жеке-жеке тоқталып өтейік.

1. «Сезімдер»/('иан/хауасс)

Имам Матуриди таным қайнаркөзі ретінде сезімдерді тілге тиек еткенде оларға қатысты екі бірдей терминдік атау қолданған. Олар – «'иан» және «хауасс».²⁸ Бұл екеуінен әсіресе, «'иан» сөзі Матуридидің «Китәб ат-таухид» және «Тәуиләт әл-Куран» атты еңбектерінде жиі кездеседі. Әсілі, «'иан» сөзінің тілдік мағынасы көзбен көру дегенді білдіреді. Алайда бұл сөз аталмыш еңбектерде көзбен көруге қоса, өзге сезімдерді де толық қамтиды.

²⁵ Өзжан, 59-65 бб.

²⁶ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 13 б.

²⁷ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 13 б.

²⁸ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 12 б.

Яғни, сезім мүшелерінің ішіндегі ең маңыздысы көз болғандықтан араб тіліндегі «тағлиб»²⁹ ережесіне сай өзге сезімдер осы бір ғана «'иан» сөзімен аталған. Ал «хауасс» сөзіне келсек, бұл термин адам бойындағы негізгі бес сезімді қамтиды. Бұл сөздің орнына кейде «хис» сөзі де қолданылады. Жоғарыда айтылғандай Матуриди өз еңбектерінде сезімдер жайлы сөз қозғағанда «хауасс» сөзінен гөрі «'иан» сөзін көбірек қолданған. Себебі, кейінгі терминнің аясы алғашқы терминге қарағанда кеңірек. «Хауасс» сөзі бес сезімді ғана қамтыса, «'иан» сөзі сыртқы әлемге қатысты бес сезімге қоса, адамның ішкі әлеміне қарайтын алтыншы сезім сезік пен түйсікті һәм де жан-жануарлардың сыртқы сезімі мен ішкі түйсігін де қамтиды.³⁰ Яғни, «'иан» сөзі адамды сыртқы әлеммен байланыстыратын бес сезімге қоса, ішкі жан-дүниесіндегі қуаныш, қайғы-мұң, күйзеліс, ашу-ыза, аштық және шөліккеу сынды сезімдер мен ішкі түйсік деп аталатын алтыншы сезімді, сондай-ақ жан-жануарлардың жалпы сезімі мен тұмысынан болатын табиғи түйсігін де білдіреді.

Әсілі, Матуриди ілімінде «'иан» сөзі ерекше мәнге ие. Себебі, ол адам баласын сыртқы әлеммен байланыстыратын негізгі сезімдері мен ішкі сезімдерін де қамтитын таным қайнаркөзі. Дегенмен, тарихта алдымен күмәншіл софистер сондай-ақ суманиттер³¹ және брахманиттер сынды бірқатар діни топтар сезімдердің қателесу ықтималы, сезім мүшелерінің сырқаттануы немесе кеміс болуы сынды бірқатар себептерді алға тартып, сезімдерді таным қайнаркөзі ретінде қабылдамаған.³²

Негізі, б.э. дейінгі V ғасырдан бастап софистерден бастау алған жалпы күмәншілдік таным теориясының пайда болуына және жалпы таным мәселесінде сезімдер мен ақылдың маңызды рөл атқаратындығын дәлелдеу шараларының бастау алуына түрткі болды. Эпистемологияның негізін қалаған Платон да өз тұжырымдарын сезімдер мен ақыл адамға дұрыс мәлімет бере ала ма, жоқ, бере алмай ма деген сауалмен бастайды.

Матуриди өзінің таным теориясында алдымен таным қайнаркөздерін қарастырып, олардың ақиқаттығын дәлелдеуге тырысқан. Дәлелдеу барысында негізінен «жәдәл» әдісін қолданған, яғни, ақли дәлелдер негізінде өз пікірін қуаттап, қарсыластарының пікірлерін теріске шығарған. Мысалға, Матуридидің пікірінше, кейбір сезім мүшелерінің сырқаттануы немесе кемістігі оларды мүлдем мансұқ қылуға негіз бола алмайды. Өйткені сезім мүшелерінде кемістігі бар адамдар да ләззатқа және рақатқа бөлейтін нәрселерге ұмтылып, өздеріне азап шектіретін және зиян келтіретін

²⁹ Бір-бірімен байланысты бірнеше сөзді сол сөздердің біреуінің ғана, яғни негізгісінің атауымен атау ережесі. Мысалға, араб тілінде «шығыс» пен «батыс» деген сөздер аталмыш ережеге сай «қос шығыс» деп аталады. (Қар. «әл-Му'жам әл-'араби әл-әсәси», 898 б.)

³⁰ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 18-19 бб.

³¹ Суманиттер – дахриттік көзқарасты ұстанатын брахманиттер сынды үнділік буддизмнің бір тармағы болып табылады. Бұл ағымның негізін қалаған Бодисатва/Бохдисатва. Суманиттер таным қайнаркөздерінің арасынан сезімдерді ғана қабылдағанмен, оның өзіне де күмәнмен қарайды. «Хабар» және «ақыл» арқылы алынған мағлұматтарды мүлде қабылдамайды. Осындай көне үнді діндерінің пікірлері мен сенімдері Орта азия халықтарына едәуір ықпал еткен. Сол себепті имам Матуриди өз еңбектерінде аталмыш діндерге тиесілі пікірлерді сынға алған. Матуриди ілімінің Үндістанда кең танымал болуы осыған байланысты болса керек. (Ханифи Өзжан, «Матуридиде билги проблеми». 77 б.) Ислам діні келместен бұрын Мауараннахр аймағын мекендеген халықтардың басым бөлігі осы сенімді ұстанған. (Қар. «Китәб әт-таухид», ред. Бекир Топалоғлу, Мухаммед Аручи, Анкара: ISAM 2005.)

³² Матуриди, Китәб әт-Таухид, 232-238 бб.

нәрселерден іргелерін аулақ салуға тырысады. Сондай-ақ егер сезімдерді жоққа шығаратын адам оларды шынымен сезінбегендіктен жоққа шығарған болса, онда оның тіршілігі ұзаққа бармас еді.³³

Матуридидің пікірінше, сезімдерді таным қайнаркөздерінің бірі ретінде қабылдамайтын қырсық адамды райынан қайтару үшін сезім мүшелерінің біреуін кесіп тастау арқылы оған азап деп аталатын сезімнің дәмін таттыру керек. Сонда ол сезімдерді мойындауға мәжбүр болады. Осыған орай, Матуриди былай дейді: «Біз оның сезімдерді (‘иан) білетіндігін күмәнсіз білеміз. Өйткені сезімдер (‘иан) әр адамның білуі әрі мойындауы керек болған, қажетті мәлімет беретін таным қайнаркөздерінің бірі. Оны мойындамайтын адам тек өзінің қыңырлығы мен қырсықтығы себепті мойындамайды. Ондай тоңмойын қырсық адамның хақысы бұдан бұрын айтқанымдай қасіретке душар етілу болып табылады».³⁴

Сонымен қатар, Матуриди сезімдердің таным қайнаркөзі екенін дәлелдеу үшін Құранға да жүгінген. Мысалға ол, «Нахыл» сүресінің 78 аятында «Алла сендерді аналарыңның құрсағынан түк білмейтін күйде шығарды» делінгеннен кейін, аяттың соңында «сендерге есту қабілетін, көздерді және жүрек (яғни, ақыл мен рухани сезімдерді) нәсіп етті» дегенге баса назар аударып былай деген: «Бұл аяттағы «есту», «көру» және «жүрек» (ақыл мен рухани сезімдерді) жаратылыстың мәні мен ақиқатын танып-білудің себептері/құралдары. Кімде-кімге бір нәрсені танып-білудің себептері берілсе, оған сол нәрсені танып-білу нәсіп болады».³⁵

Матуридидің пікірінше, адамға болмысты және ондағы нәрселердің ақиқаты мен қыр-сырын танып-білуі үшін берілген сезімдер қажетті мәлімет пен ілім алу жолдарының ең маңыздысы.³⁶ Өйткені адам баласы өміріндегі ең алғашқы мәліметтерді сезім мүшелері арқылы алатыны белгілі. Осыған орай, қазақтың бас ақыны әрі ойшылы Абай Құнанбайұлы отыз сегізінші қара сөзінде: «Әуелі адамның адамдығы – ақыл, ғылым деген нәрселерменен болады. Мұның табылмақтығына себеп – әуелі хауасс сәлим һәм тән саулығы», – деп,³⁷ адамның адамдығы ақыл және ғылыммен өлшенетіндігіне баса назар аударып, оған жететін жолдардың ең әуелгісі дені сау сезім мүшелері екенін айтқан.

2. «Хабар»

Матуридидің таным теориясындағы таным қайнаркөздерінің екіншісі «хабар» (яғни, ақпарат). Негізі «хабар» сөзінің араб тілінің риторикасындағы анықтамасы – рас та, жалған да болуы мүмкін сөз.³⁸ Осыған орай, Матуриди де «хабар» сөзіне: «жаңсақ немесе жалған болуы мүмкін сөз» деп, анықтама берген. Матуридидің таным теориясында «хабар» шыққан түп негізіне қарай екіге бөлінеді. Біріншісі – қайнаркөзі Алла болған, бізге пайғамбарлар және

³³ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 18-19 бб.

³⁴ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 12 б.

³⁵ Матуриди, Тәуиләт әһл әс-суннә, VI 544, 545 бб.

³⁶ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 12 б.

³⁷ Абай Қ. 149 б.

³⁸ әл-Му’жам әл-‘араби әл-Әсәси, 378 б.

олардан естіген өзге адамдар арқылы жеткен хабарлар. Хабардың бұл түрі Алладан пайғамбарларға берілген «уахи» немесе пайғамбарлардан бізге жеткен «пайғамбарлар хабары» (ахабару-р-русул) деп аталады. Ал екіншісі – қайнаркөзі адамдар болған және бізге әр түрлі жолдармен жететін «жалпы хабарлар».³⁹ Сонымен қатар, хабарлар бізге жету жолдары және сенімділігіне қарай «әл-хабар әл-мутауатир»/«мутауатир хабар» және «хабарул-уахид»/«ахад хабар» деп, екіге бөлінеді.⁴⁰

а. «Уахи» немесе пайғамбар хабары

Матуриди уахиді растығында мысқалдай шүбә болмаған, ең сенімді таным қайнаркөзі деп қабылдаған. Яғни оның пікірінше, уахиға сүйенген хабарлар әсте жалған болмайды. Сол себепті, Матуриди «уахи» немесе пайғамбар хабарын «хабару-с-садык» яғни, рас хабар деп атап, аталмыш хабарлардың шыншылдығы дәлелденген пайғамбарлар арқылы жеткен, өзге хабарлармен салыстырғанда растығы айдан анық сенімді мағлұматтар екенін айтқан.⁴¹ Себебі, пайғамбарлардың шыншылдығын растайтын айдан анық бұлтартпас дәлелдер, яғни мұғжизалар бар.⁴² Міне сондықтан да, пайғамбарлардан жеткен хабарды жоққа шығару ақылға қонбайтын іс. Өйткені мұғжизалармен қуатталған пайғамбар хабарының растығын адам ақылы толық мойындайды. Матуридидің пікірінше, қандай хабар болмасын, растығын немесе жалғандығын ақылмен дәлелдеуге болады. Ендеше, мұндай хабарды жалғанға шығарушы өзінің тәкаппарлығы, қырсықтығы және қиқарлығы себепті, әдейі, ерегісіп жалғанға шығарады, одан басқа түк те емес.⁴³

Әсілі Матуриди «уахи» немесе пайғамбар хабары дегенде бәрінен бұрын Құранды меңзеген. Ол Құранды ақли мұғжиза ретінде қабылдайды.⁴⁴ Өйткені Алла Тағала пайғамбарымызға (с.а.с.) Құранды адамдарға жеткізгенде, оны жалғанға шығарған әдебиетшілерге, қызыл тілді шешендерге, суырып салма ақындар мен шайырларға және көсемдерге егер мойындамайды екенсіңдер, онда өздерің дәл осы кітаптағыдай он сүре, тіпті болмаса, бір сүре жазып әкеліңдер деп, ашық үндеу таста деп бұйырған.⁴⁵ Алайда оның бұл талабын ешкім орындай алмады. Міне осының өзі Құранның теңдесі жоқ ақли мұғжиза екенін, ондағы бар мағлұмат пен айтылған сөздердің бастан-аяқ рас екенін көрсетеді. Сондықтан да Матуридидің пікірінше, Құранға және одан басқа ақли дәлелдерге қайшы келетін хабарлар қабылданбауы керек.⁴⁶

ә. Жалпы хабарлар

Қайнаркөзі адамдар болған хабардың бұл түрі адамның аты-жөні мен шыққан тегінен бастап, өзге жаратылыстардың атаулары, әр алуан азық түрлері, барып көрмеген алыс елдер, тілдер, медицина, дәрі-дәрмектер,

³⁹ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 13 бб.

⁴⁰ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 14-15 бб.

⁴¹ Матуриди, Тәуиләт әһл әс-суннә, XI 184 б.

⁴² Матуриди, Китәб әт-Таухид, 14 б.

⁴³ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 14 б.

⁴⁴ Матуриди, Тәуиләт әһл әс-суннә, II 308 б.

⁴⁵ Қар. Бақара сүресі, 23 аят; Юнус сүресі, 38 аят; Hud сүресі, 13 аят.

⁴⁶ Матуриди, Тәуиләт әһл әс-суннә, XIV 113 б.

ашылған жаңалықтар, өнер салалары, адамға пайдалы немесе зиянды нәрселер, адам ақылы жетпейтін жақсылық пен жамандық, соғыстар жайлы,⁴⁷ сондай-ақ тарих, география, мәдениеттану, жаратылыстану, саясаттану, тіл білімі сынды басқа да түрлі білім салалары бойынша жан-жақты мәлімет беретін жалпы хабарлар.⁴⁸

«Мутауатир» хабар

Имам Матуридидің айтуынша, пайғамбарлардан бізге жеткен хабарлар өтірік айтуы немесе жаңылуы мүмкін болған адамдар арқылы жеткен. Өйткені олардың пайғамбарлар сынды өздерінің шыншыл екендіктерін және күнәдан ада, пәк екендіктерін дәлелдейтін қандай да бір айғағы, яғни мұғжизасы жоқ. Дегенмен «мутауатир» хабарды жеткізуші кісілердің әрқайсысы жеке-жеке қарастырылғанда пайғамбарлар сынды «ма'сум» (яғни күнәдан, қате немесе жалған сөз айтудан ада) болмағанымен, көпшілік болып барлығы бір ауыздан бір хабарды риуаят еткендіктен олардың сөзінің рас екені анықталады. Сондықтан да Матуридидің көзқарасы бойынша, көпшіліктің бір ауыздан жеткізген хабары сенімді хабар ретінде бағаланады. Бұл бейне бір, ижтихад жолымен көптеген ғалымдардың белгілі бір мәселеге қатысты ой-тұжырымының бір жерден шығып, бір ауыздан ортақ шешімге келіп, бір үкімге келісуіне ұқсайды. Матуридидің айтуынша, әр ғалым өз алдына ижтихад жасағанда қателесуі мүмкін болса, олардың ойының бір жерден шығып, ортақ үкімге келісуі Алланың қалауы әрі қолдауымен ғана мүмкін болмақ.⁴⁹ Матуриди бұл жерде «мутауатир» хабарды ғалымдардың ижмағына, яғни ғалымдардың белгілі бір мәселеге қатысты бір ауыздан келіскен ортақ тұжырымына ұқсатуда. Фикһ ілімінде ғалымдардың ижмағы қалай жоғары бағаланса, риуаятқа негізделетін Құран және хадис ілімінде де «мутауатир» хабарлар растығына күмән келтіруге болмайтын сенімді хабар ретінде қабылданады. Сондықтан да Матуридидің пікірінше, «мутауатир» хабарды жеткізуші рауилердің (хабаршылардың) қателесуінің, яки күнә істеуінің мүмкін еместігін растайтын айғағы болмаса да, олардың көпшілік болып, бір-бірімен үздіксіз жалғасқан күйде бір ауыздан жеткізген хабарлары растығында шүбә жоқ сенімді хабар ретінде қабылданады.⁵⁰

«Ахад хабар»

Матуридидің пікірінше, «ахад» хабар/хадис – сенімділігі және рақым пайғамбарынан (с.а.у.) жетуі мәселесінде «мутауатир» хадистердің деңгейіне жете қоймаған және ілім мәселесінде (әсіресе сенімге қатысты мәселелерде) бұлтартпас дәлел ретінде қабылданбайтын хабарлар. «Ахад» хабарлармен амал етуге де, тәрк етуге де болады. Ол үшін оны жеткізген «рауилердің» қаншалықты сенімді екенін анықтау, мәтіннің мазмұнына зер салу және сенімділігіне көз жеткізілген басқа мәтіндермен салыстырып, оларға қайшы келіп-келмейтіндігін анықтау шарт. Қалай болған күнде де, мұндай хабарлардың растығында бәрібір күмән болады.⁵¹ Міне, сондықтан да

⁴⁷ Матуриди, Китэб әт-Таухид, 13,281,282 бб.

⁴⁸ Сөнмез К. 42 б.

⁴⁹ Матуриди, Китэб әт-Таухид, 14 б.

⁵⁰ Матуриди, Китэб әт-Таухид, 14 б.

⁵¹ Матуриди, Китэб әт-Таухид, 15 б.

көптеген кәләм ғалымдарының пікірінше, «ахад» хабарлар жүз пайыз сенімді бола алмайды және сенімге қатысты мәселелерде бұлтартпас дәлел ретінде қолданылмайды. Осыған орай, Матуриди де жалпы ілімді «амал» ілімі (‘илму-л-амал) және «куәлік» ілімі (‘илму-ш-шәһәдә) деп, екіге бөліп, «ахад» хабарлардың сенімге қатысты мәселелерде емес, тек амалға қатысты мәселелерде дәлел ретінде қолданылатындығын алға тартқан. Мысалға ол «Миғраж» оқиғасының аяттарда айтылмаған жерлеріне қатысты кесімді еш нәрсе кесіп айта алмаймыз деген пікірде. Себебі, аталмыш оқиғаның бүгешігесіне дейін баяндалған жерлері бізге «ахад» хабарлармен жеткен.⁵²

Имам Матуриди «хабар» жайлы сөз қозғағанда хабардың түрлері және бізге дейін жету жолдарын баяндаумен қатар, оның таным қайнаркөздерінің бірі екенін дәлелдеуге тырысқан. Өйткені хабарды таным қайнаркөздерінің бірі ретінде қабылдамайтын топтар бар. Мысалға, софистерден бастап, суманиттер және брахманиттер сынды кейбір топтар сезімдерге (‘иан) қоса, хабарды да таным қайнаркөзі ретінде қабылдамайды. Олар хабарлардың кейде рас, кейде жалған болып шығатындығын, ондай нәрсенің әркез күмәнді болатындығын және күмәнді нәрсенің таным қайнаркөзі бола алмайтындығын алға тартқан.

Сол себепті, Матуриди сезімдер (‘иан) мәселесіндегідей, мұнда да «жәдәл» (қарсыластың пікірін делелмен терістеп, өз пікірін нақылға және ақылға негізделген дәйекті дәлелдермен қуаттау) әдісіне жүгініп, хабардың да таным қайнаркөздерінің бірі екенін дәлелдеуге тырысқан. Матурийдің пікірінше, жалпы хабарларды жоққа шығарушы, сезімдерді (‘иан) жоққа шығарушымен бірдей. Өйткені ол өзінің жоққа шығаруын да жоққа шығарып, өз сөзіне өзі қайшы келген болады. Неге десеніз, оның сезімдерді немесе жалпы хабарларды жоққа шығаруының өзі «хабар» болып табылады.⁵³ Яғни, ол өзінің ұстанымы жайлы хабар беріп тұр. Имам Матуриди ондай адаммен пікір таластырудың керек еместігін, ал егер онымен міндетті түрде сөйлесу керек болса, оған қандай да бір сұрақ қоюдың жеткілікті болатынын айтқан. Ол өзіне қойылған сұраққа қалай болса да жауап берері даусыз. Міне сонда ол қаласа да, қаламаса да хабарды мойындаған болады. Өйткені ол сұраққа жауап беру арқылы өз ойынан хабар беріп тұр. Сондай-ақ Матурийдің пікірінше, сезімдерді (‘иан) қабылдамағанға істелгендей, хабарды қабылдамайтын кісіге де тән азабын таттыру керек. Сонда жанына батқан азап оны сені жазғыруға мәжбүр етеді. Міне сонда ол сенің өзіне істеген ісінді тілге тиек етеді. Мұның өзі хабар болып табылады.⁵⁴ Сондай-ақ Матурийдің айтуынша, хабарды таным қайнаркөздерінің бірі ретінде қабылдамайтын адам мүлдем еш нәрсе білмеуі және көрген-білгенін айта алмайтын болуы керек.⁵⁵ Өйткені бұлардың бәрі хабардың аясына кіретіні анық.

⁵² Матуриди, Тәуиләт әһл әс-сунна, XII 268 б. XV 116 б.

⁵³ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 13 б.

⁵⁴ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 13-14 бб.

⁵⁵ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 13 б.

Осылайша Матуриди жалпы хабардың өзін таным қайнаркөзі ретінде қабылдау керектігін ақылға жүгіне отырып дәлелдеген соң, Пайғамбар хабарын мойындау тіптен міндетті болады деген. Осыған орай, Матуриди былай деген: «Пайғамбар хабарынан асқан растығы айдан анық хабар жоқ. Оның сөзінің рас екенін көрсететін бұлтартпас дәлел бар болғандықтан, оның хабарына келгенде жүрек (ақыл-ой) толық қанағаттануы керек. Олай болса, Пайғамбардың хабарын мойындамайтындар барып тұрған тоңмойындар және барып тұрған тәкаппарлар».⁵⁶ Сондай-ақ Матуриди былай дейді: «Алыс сапарға шығар алдында жолда қауіп-қатер бар екендігіне қатысты келген хабар мен ескертуге тиісінше мән беріліп, қауіптің алды алынатынын немесе сапарға шығудан бас тартылатынын ескерсек, Пайғамбардың ақиретке және т.б. маңызды мәселелерге қатысты хабарларына еш ойланбастан илану керек. Өйткені Пайғамбар хабары бұлтартпас дәлелге сүйенеді. Сондықтан, оның хабарында мысқалдай күмән болмау керек».⁵⁷

Сондай-ақ Матурийдің айтуынша кей хабарлардың хабар жеткізушінің кесірінен жалған болу ықтималы болса да, бұл жалпы хабарды түбегейлі жоққа шығаруға негіз бола алмайды. Өйткені бұл өмірде көптеген хабарлардың рас болып шыққаны белгілі.⁵⁸ Қандай хабар болмасын оны ақыл таразысына салып, ой елегінен өткізіп, хабарды жеткізушінің қандай адам екендігіне қарап немесе сенімділігі дәлелденген өзге хабарлармен салыстыру арқылы растығын, яки жалғандығын анықтауға болады.

Жалпы, сунниттік бағыттағы ғалымдардың бір ауыздан келісілген ортақ тұжырымы бойынша, «хабар» жалпы мәлімет алудың бірден-бір жолы болып табылады. Өйткені олардың айтуынша, бір адам «мен ашпын», десе оның сөзіне міндетті түрде сеніп, соған қарай әрекет ету керек. Олай болмаған жағдайда, оның аштан өлуі бек мүмкін. Сондықтан оның өмірін сақтап қалу үшін сөзіне міндетті түрде илану керек. Ақыл иелерінің бәрі оған сенеді.⁵⁹

3. «Ақыл»/(назар/истидләл)

Матуриди ілімінде ақылдың алар орны ерекше. Өйткені оның ілімінде «ақыл» тек қана діни танымның қайнаркөзі емес, сонымен қатар, жалпы таным мен ахлақи танымның да маңызды қайнаркөзі болып табылады. Тіпті, сезімдер мен хабарлар да осы ақыл негізінде танымның сенімді қайнаркөздеріне айналады. Әсілі, адам үшін өте керек әрі пайдалы құрал, сондай-ақ маңызды дәнекер саналатын ақыл Матурийдің тек таным теориясының ғана емес, бүкіл діни ілімі мен діни тұжырымдарының күре тамыры іспетті.⁶⁰ Мұны оның діни мәтіндерге ғылыми талдау жасағанда «рай» әдісін қолдануынан анық аңғаруға болады.

Матуриди өз еңбегінде таным қайнаркөздерін жеке-жеке түсіндіргенде «ақыл» мәселесінде «ақыл» сөзінің орнына ақылға жүгіну, ақылға салып

⁵⁶ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 14 б.

⁵⁷ Матуриди, Тәуиләт әһл әс-сунна, XVII 103 б.

⁵⁸ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 20 б.

⁵⁹ әл-Паздауи, 19 б.

⁶⁰ Өзжан, 90 б.

ойлану, ой жүгірту немесе нақтырақ айтқанда, ақыл көзімен қарау деген мағынаға саятын «назар» және «истидлэл» сөзін қолданған.⁶¹ Яғни, ол танымның үшінші, һәм де – алдыңғы екеуінің растығын немесе жалғандығын анықтайтын – ең негізгі қайнаркөзін өз атауымен емес, атқаратын функциясына қарай атауды жөн көрген. Бұл әрине, Матуриден кейінгі кәләм ғалымдарына да едәуір ықпал еткен. Сол себепті, кейінгі кәләми еңбектерде таным қайнаркөздерінің бірі ретінде қабылданған «ақыл» көбіне-көп «назар», «истидлэл» немесе «назарул-`ақл»⁶² деп аталған.

Матуридидің «ақыл» сөзінің орнына ой жүгірту, ақыл көзімен қарау мағынасына саятын «назар» немесе «истидлэл» терминін қолдануы тектен-тек емес. Өйткені оның пікірінше, мәселе адамның ақыл иесі болуында емес, мәселе, ақылды өз деңгейінде қолдана білу және пайдаға асыра білуде. Матуриди Құранға да жүгіне отырып, ақыл иесі бола тұра, ақылын қолданбайтын әрі пайдаға асырмайтын адамды ақылсызға балайды. Өйткені Құран еститін құлағы, сөйлейтін тілі және көретін көзі бола тұра, оларды тиісінше пайдаға асырмайтындарды саңырау, мылқау және көр соқырға балаған.⁶³ Міне бұдан оның жаратылыс мақсатына сай қолданылмайтын ақылды таным қайнар көзі ретінде мүлде қабылдамайтындығын аңғарамыз. Матуридидің мұнай тұжырымға келуінің ең басты себебі, Құранның адамдарды әр нәрсеге ақыл көзімен қарауға, ой жүгіртуге және ақылды жаратылыс мақсатына сай қолдануға үндеуі, сондай-ақ орынды қолданылған ақылдың адам баласының ақиқатқа жетуіне септігін тигізетіндігін білдіруі еді.⁶⁴

Матуриди діни мәтіндерге теологиялық және фикһи (құқықтық) талдау жасағанда көбіне-көп «рай» әдісіне жүгінеді. Оның пікірінше, дін ілімін үйренудің және діни тәлімнің ең негізгі екі қайнарбұлағы – «есту» (сәм') яғни, есту арқылы келетін «хабар» (яғни діни мәтін) және «ақыл» болып табылады.⁶⁵ Осылайша ол әу баста діни танымның қайнаркөздерін екі-ақ нәрсемен шектеген болып көрінсе де, артынша, «әсбәб әл-ма`рифә» (таным жолдары/қайнаркөздері) атты тақырыпта таным қайнаркөздерін жан-жақты талдағанда, болмыстағы нәрселер мен құбылыстардың ақиқатын білу үшін «сезімдерге» (‘иан), «хабарға» және «ақылға» (назар) жүгіну керектігін алға тартып, үш бірдей қайнаркөзге баса назар аударған.⁶⁶

Матуриди еңбектерінде «ақыл» болмысы мен мәніне қарай емес, атқаратын нақты міндеттері мен функцияларына қарай сипатталған. Осыған орай, «ақыл» немесе «назар» (ой жүгірту) – жақсы мен жаманның, пайдалы нәрсе мен зиянды нәрсенің аражігін ажыратушы құрал болып табылады.⁶⁷

Матуриди «ақылды» (назар) «сезімдер» және «хабар» арқылы алынатын мәліметтердің дұрыс-бұрыстығын анықтайтын маңызды құрал

⁶¹ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 15-17, 20-21 бб.

⁶² ән-Нәсәфи, 144-150 бб. әс-Сабуни, 30 б. 15, 17-18 бб. әл-Паздауи, 18-20 бб.

⁶³ Матуриди, Тәуиләт әһл әс-сунна, IV 261 б. V 34 б.

⁶⁴ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 16 б.

⁶⁵ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 5 б.

⁶⁶ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 11-17 бб.

⁶⁷ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 207-209 бб.

немесе өлшем ретінде қабылдайды.⁶⁸ Оның пікірінше, үш бірдей жағдайда ақылды міндетті түрде қолдану керек болады. Біріншісі, «сезімдер» арқылы және «хабар» арқылы қандай да бір мәлімет алғанда, оны ақыл таразысына салып өлшеу керек. Әсіресе, тым алыс немесе тым кішкентай болуы себепті, сезім мүшелерімен сезілмейтін және көрінбейтін нәрселерді біліп, аныққанығына жету үшін ақылға жүгінуге тура келеді. Сондай-ақ хабардың растығы мен жалғандығын анықтау үшін, пайғамбардың мұғжизасы мен көзбайлаушы сиқыршының сиқырының, яғни, мұғжиза мен мұғжиза емес істердің аражігін ажырату үшін де ақылға жүгінуге міндетті. Өйткені растығы көптеген мұғжизалармен және бұлтартпас дәлелдермен дәлелденген өзі де ең үлкен мұғжиза болған Құранның көптеген аяттарында⁶⁹ Алла Тағала адамдарға өздерін ақиқатқа жеткізетін ақылға жүгінуді бұйырған.⁷⁰ Екіншісі, жалпы жаратылыстың мәнін түсініп, хикметін сезуде және болмыстағы нәрселердің көркемдігін, адамдардың іс-әрекеттерінің жақсысы мен жаманын анықтауда сезімдер мен хабарлардың атқаратын маңызды қызметі болса да, не нәрсенің болмасын ақиқатына жету үшін бәрі-бір ақылға жүгініп, ақыл көзімен қарауға тура келеді.⁷¹ Үшіншісі, Алланы тану және пәрмендерін (яғни діни мәтіндерді) дұрыс түсініп, лайықты түрде пайымдау, сондай-ақ нығметтеріне шүкіршілік айту керектігін түйсіну де ақылменен болатын іс.⁷²

Матуриди ақылдың атқарар қызметінің аса маңызды екенін айтумен қатар, құдды «сезімдер» мен «хабар» сияқты мәліметке қол жеткізуде оның да қабілеті мен шама-шарқының шектеулі екенін мойындайды. Ол «ақыл» аясының шектеулі болуын, оның әрбір нәрсенің болмысын толыққанды әрі бүге-шігесіне дейін біле алмайтындығымен, жоқтан бар етілгендігімен, оған нұқсан келу ықтималы бар екендігі немесе оның таным объектісі болған мәселелердің қым-қиғаш болуымен түсіндірген.⁷³ Міне сондықтан да, мұндай жағдайда жалаң ақылмен ғана танып-білу мүмкін болмаған жақсылық пен жамандық атаулыны (мысалға шариғи үкімдер арқылы білінетін ненің адал, ненің харам екенін) танып-білу үшін ақылмен қатар, «хабарға» да (яғни діни мәтінге де) жүгінуге керек болады.⁷⁴ Алайда бұл жағдай ақылды дұрыс мәлімет беретін таным құралы болуға жарамайды деп, оны түбегейлі жоққа шығаруға негіз бола алмайды.⁷⁵

Осыған орай Матуриди өз еңбектерінде ақылдың таным қайнаркөзі бола алмайтындығын алға тартып, ақыли үкімдер мен тұжырымдарды жоққа шығаратындардың пікірлерін теріске шығарған. Матуриди ақылды және оның функцияларын мойындамайтын адамның өзі де ақылды жоққа шығарғанда, көбіне-көп ақыли дәлелдерге сүйенетіндігін және нәтижеде өз сөзіне өзі қайшы келетінін айтқан.⁷⁶ Матуриди ақылын қолданбайтын

⁶⁸ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 20 б.

⁶⁹ Қар. Бақара, 164. Фуссилат, 53-54. Ғашия, 17-20. Зәрият, 20-21.

⁷⁰ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 15-16 бб.

⁷¹ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 17 б.

⁷² Матуриди, Китәб әт-Таухид, 156 б. 210 б.

⁷³ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 281 б.

⁷⁴ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 13 б.

⁷⁵ Сөнмез К. 44 б.

⁷⁶ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 17 б.

адамның түптің түбінде құрдымға кететінін айтқан. Өйткені оның пікірінше, адамды ақылын қолданбауға және оның үкімдерін мансұқ қылуға итермелейтін ең басты фактор әзәзіл шайтанның уәсуәсасы.⁷⁷ Себебі, шайтанның ең басты міндеті адамға ақылының жемісін жегізбеу және сол арқылы оның көкірегіне күмән ұялату болып табылады. Өйткені болмыстағы нәрселер мен құбылыстарға «ақыл» көзімен қарап, ой жүгірту арқылы адам баласы бірнеше нәтижеге қол жеткізеді. Біріншіден ол ақылға жүгініп, ой жүгірту арқылы өзінің жоқтан жаралғанын біліп, өзін жоқтан жаратқан әрі сауапты іс істесе, қарымын беріп, күнә істесе, жазаға тартатын Жаратушысының бар екеніне көз жеткізеді және Оның ашуына тиетін істерден іргесін аулақ салып, разылығына бөленуге тырысатын болады, нәтижеде, екі дүниеде де бақытқа бөленеді. Яки ақылы оны аталмыш мәселелерді жоққа шығаруға итермелейді, сөйтіп ол бұл дүниеде тыйымсыз өмір сүріп, тәні мен нәпсісін тояттандырады, ал ақиретте оны азап күтеді. Не болмаса, ол ақылға салып ойлану арқылы ақылмен ақиқатты толыққанды біле алмайтындығын түсініп, «сенімге» арқа сүйеп, көңілі жай табады. Аталмыш жағдайлардың қай-қайсысы болмасын ақылға салып ойланудың адам үшін пайдалы екенін көрсетеді.⁷⁸

Имам Матуридидің «Китәб ат-таухид» және «Тәуиләт әл-Қуран» атты еңбектеріндегі ақылға қатысты ұстанымы мен тұжырымдарына зер салып қарасақ, ақылдың таным қайнаркөздерінің бірі ғана емес, танымның өзге субъектілерінің сенімділігі мен дәйектілігінің бірден бір кепілі екенін көреміз. Әсілі ақыл және оның тұжырымдары жоққа шығарылып, оған тиісінше сенім артылмаған жағдайда, танымның өзге қайнаркөздері мен солар арқылы алынатын мәліметтердің де өз құндылығын жоғалтары сөзсіз. Нәтижеде, адам баласы сенімінен айырылып, софистер сынды әр нәрсеге күмәнмен қарайтын болады. Матуриди танымға негізделген діни және ахлақи жүйе қалыптастыруды мақсат тұтқандықтан таным мәселесіне ерекше көңіл бөлген. Өйткені оның пайымдауынша, нағыз берік дін – құр еліктеушілікке емес, білім мен дәйекті дәлелге сүйенген дін. Матуриди дін ғалымы болғандықтан өзінің ғылыми концепциялары мен әдіс-тәсілін қалыптастыруда ислам дінінің ең сенімді қайнаркөзі Құранды басшылыққа алған. Ол Құранға еліктеп, жалпы болмысты, адам болмысын, салт-сананы және тарихты таным объектісі ретінде қабылдап, оларды таным субъектілерімен танып-білу арқылы Хақты және ақиқатты тануға һәм бұлтартпас дәлелдермен танытуға тырысқан.

Матуриди өзінің ғылыми ой-тұжырымдары мен пікірлерін алға тартпас бұрын, танымның қайнаркөздері мен олардың объектілерін, сондай-ақ таным субъектілерінің арақатынасын өз алдына бөлек тақырып ретінде қолға алып, олардың ақиқаттығын дәлелдеуді жөн көрген. Өйткені ол танымды және оның қайнаркөздерін Құран мен сүннетті дұрыс пайымдап, дұрыс түсінудің бірден бір құралы әрі алғышарты деп білген. Сөйтіп, ол кәләми мәселелерді қозғағанда және Құран аяттарын талдап, түсіндіргенде әр түрлі діни топтар

⁷⁷ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 208 б.

⁷⁸ Матуриди, Китәб әт-Таухид, 209 б.

мен жекелеген ғалымдардың Құран пәлсапасына қайшы келетін пікірлерін таным объектілері мен субъектілері негізінде сынға алып, теріске шығарып отырған. Матуридидің осынау ғылыми әдіс-тәсіліне қарап, оның таным теориясын Матуриди ілімінің әліппесі деп айтуға болады.

1. Әбу Мансур әл-Матуриди, Китәб әт-таухид. – Анкара: 2005. – 718 б.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: 2010. – XIII 750 б.
3. Ханифи Ә. Матуридиде билги проблеми. – Ыстамбұл: 2012. – 236 б.
4. J. Schacht, The History of Muhammadan Theology, – Studia Islamica: 1953.
5. Ахмет А. Бүйүк түрк алими Матуриди ве Матуридилик, – Ыстамбұл: 2008. – 216 б.
6. Әбу Му`ин ән-Нәсәфи, Табсират әл-әдиллә. ред. Мухаммад Ә. Х. – Каир: – 2011. I 655 б.
7. Нур әд-Дин әс-Сабуни, Китәб әл-Бидая. ред. Хулейф Ф. – Каир: 1969. – 174 б.
8. Хулейф Ф. Китәб әт-таухид кіріспесі. – Ыстамбұл: 1979. – 410 б.
9. Әбу Мансур әл-Матуриди, Тәуиләт әһл әс-суннә. ред. Бәсәллум М. – Бейрут: 2005. – I-X.
10. Абай Қ. Абай қара сөздер. – Алматы: – 2007 ж. 166 б.
11. әл-Му`жам әл-`араби әл-Әсәси, (Араб тілінің түсіндірмелі сөздігі), ALECSO LAROUSSE: – 1989. 1347 б.
12. Әбу Мансур әл-Матуриди, Тәуиләт әһл әс-суннә. ред. Ахмет Ү. Бекир Т. – Ыстамбұл: 2008. – I-XVII.
13. Сәнмез Қ. Имам Матуриди ве матуридилик. – Анкара: – 2011. 532 б.
14. Әбу әл-Йуср Мухаммад әл-Паздауи, Усул әд-дин. ред. Ганз П. Л. – Каир: – 2005. 271 б.
15. Әбу Му`ин ән-Нәсәфи, әт-Тәмһид фи усул әд-дин. ред. Мухаммад А. – Каир: – 168 б.